

Cselőke

Cselőke szavunk, melynek első előfordulását a TESz. 1796-ból közli (I, 418.), viszonylag fiatalnak tűnik. A későbbi adatok — így az 1828—34/1842-ből való, s Berzsenyitől származó, vagy az 1872-es Nyelvőrben közölt adat is — a szó *cs*-betűs változatát közlik, *cselőke*, ill. *cselőte* alakban. A TESz. ezekhez a következő megjegyzést fűzi: „Úgy látszik, hogy a *c*-s szókezdet és a *k*-t tartalmazó forma az eredetibb” (I, 418.)

Történeti forrásaink viszont mintha nem akarnák teljesen igazolni e megállapítást: a fentieknél korábbi adatok ui. — egy kivétellel — mind *cs*-kezdetűek, azaz a szó *cselőke* alakban maradt ránk. Így célszerűnek látszik nekünk is ebből az alakból kiindulnunk. De érdemes azt is megjegyezni, hogy a *c*-s változat rögzítési helyéről *cs*-s alakban is került elő adat, mégpedig számunkra hitelesebb formában. Mert míg az előbbi, az uradalmi fiscalis feljegyzésében maradt ránk, az utóbbi forma kihallgatási jegyzőkönyvben, ahol helybeli, illetve szomszéd falusi parasztemberek vallomását rögzítették papírra. Így a helyi nyelvjárást az utóbbi biztosabban adhatja vissza.

Az eset, amely a szó megrögzítésére is alkalmul szolgált, 1775. szept. 16-án történt a Vas megyei Széplakon, ahol a falubelieket szántás közben a szomszédos csehiak megtámadták, és a két falu népe között parázs verekedés támadt, mely során többen is sérüléseket szenvedtek. A verekedést követően az uradalmi fiscalis nyomban feljegyzést készített, hogy ennek alapján az uradalom eljárást indíthasson. A feljegyzés címe: „Széplakiak közül kiket vertek megh az Csehiak, így következnek:” s ezután sorban leírta, hogy öt személyt ért sérelem és ezek közül kettőt bottal, azaz „czelőkével ütött meg” egy-egy csehi személy, míg hármát úgy ért sérelem, hogy „meg hajtotta czelőkével” valaki. Az egyiknél még azt is megtudhatjuk, hogy „Gellért Andort Kovács Ferkó annyira megh hajtotta hátban az Czelőkével, hogy alig állott lábra és az Sövegeis ki esett az Fejéből” (OL., Festetits cs. lt., 15/Scrin. II/G.).

Az ügyben később vizsgálatot is folytattak, és ennek során 1776. ápr. 23-én Csehiben a 40 éves Kelemen István, csehi lakos, aki az előző évi összetűzésben ugyancsak részt vett, a következőket mondta az általa már *cselőkének* nevezett veredő szerszámról: „Voltak ugyan . . . Csehiak részéről is némely Gyerkőczék, kik nagyobb Botokat és Cselőkéket hoztak kezekben, de ezek hátrább elmaradván közel mentek Széplakiak felé . . . Ellenben — hártotta át a verekedés ódiúmat — Széplakiak kezekben, kevés héján többnyire Mindnyájoknak, akkoron frissen vágott nyers Cselőkék és Magoknál is hosszabb Durungjai voltak . . .” (Uo.). Eszerint a *cselőke* olyan veredő szerszám volt, mely a dorongnál, mely „Magoknál is hosszabb”, rövidebb. Ez tette lehetővé, mint a fiscalis feljegyzéseiből az kiviláglik, hogy vele dobja-

nak is. Nem világos viszont a szövegből, hogy a „frissen vágott, nyers” jelző mire is vonatkozhat: a széplakiak a támadás idején azon frisriben vágják-e a cselőket, vagy aznap, a munka kezdetén, és így a támadáskor az már készen volt. Valószínűbbnek látszik az utóbbi, mivel a hirtelen támadás kevés lehetőséget hagyhatott a bokrok közé futásra és botok vagdalására.

De nézzük tovább az adatokat, mit is mondanak azok? A szóra vonatkozó legkorábbi adatunk abból a vallatási jegyzőkönyvből maradt ránk, melyet 1751. január 4-én Gyékényesen készítettek és amely szerint a surdi 30 éves Vámosi János egy verekedés utóhatásáról a következőket vallotta: „Fölső Gyikinessi Nagy Mihályné Alsó Gyikinessi részen... verekedés után való napon az uczán Estennen végig akart menni, a'kit alsó Gyikinessi Thuri György — ki nyilván haragosa volt — megh sajditott, s nagy cselőkét kapott kezében, az uczára ki futott elejben, nagy haraggal s'azonnal le ütötte volna, de a' Tanu magát közbe vetvén, kérésére úgy engedett...” utat az asszonynak. (OL., Festetits — Gersei Pethő cs. lt., P. 235/39).

A botról semmi különöset nem tudhatunk meg, csak annyit, hogy alkalmi ütlegről volt szó, amit a haragos hirtelen kézbe kapott. Hogy ez milyen volt, eredetileg milyen célt szolgált, arra nincs felvilágosítás.

Több lehetőséggel kecsegtet viszont az az adat, amelyet 1764. május 24-én a Somogy megyei Lappai pusztai kihallgatáson rögzítettek, ahol Győri István 30 éves szennai tanú a pusztán végzett szántás során keletkezett verekedésről a következőkben számolt be: „Testi szemével látta, hogy az ökrök mellett lévő számosabb kézi emberek közül mindegyik nagy cselőkével, vagy pedig üsztökékkel (mivel az napon Szántottak) föl volt fegyverezve és ami több — olvashatjuk tovább —, minekutánna az Munkások mellett lévő Lappai Hajdu meg látván az ökröket Számossab Jobbágyokat vitt volna magával azoknak be hajtására, ökrök mellet lévő Sz-Gálos Kéry emberek körül vevén az ökröket az fönt irt Eszközökkel ellent állottak...” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 562/92/XVII.).

A verekedésre szolgáló eszközök közül itt is az egyik a *cselőke* volt. De a szöveg lehetőséget ad ugyanazon eszköz eredeti funkciójának meghatározására is. Az emberek ugyanis, akiket a hajdu vezetésével a jobbágyok meg akartak támadni — s nyilván őket a szántóföldről elkergetni —, éppen szántottak, és a szántásnál használt eszközöket alkalmazták fegyverként a támadás időpontjában. Az egyik ezek közül az ösztöke volt, amellyel szántás közben az ekét tisztogatni szokták, a másik pedig a *cselőke*, amelyet a szántásnál alkalmazott „kézi emberek” azaz a nem speciálisan az ekével elfoglalt, hanem a kisegítő munkát végző, azaz az ökröket vezető személyek használták. Ezeknek volt szükségük olyan botra, ütlegre, amellyel a szántó ökröket serkenteni vagy irányítani is lehetett. Ismerve a korabeli ekék szerkezetét és a vele való munkák nehézségét, világosan kell látnunk, hogy az ökör irányítására, hajtására az ekét tartó és az eke munkáját, a szántást figyelő szántó személy alig fordíthatott gondot. Arra kellett ugyanis ügyelnie, hogy a tökéletlen ekevas a földben maradjon, jól fogjon, és ha az ökrök rosszul húztak, vagy rosszfele mentek, akkor az ökörvezetőnek kiáltott, hogy az állatokat merre vezesse, igazítsa. Ő aztán a kötéllel, amivel az ökröket vezette, de még inkább a kezében levő terelő bottal, a *cselőkével* ökreit a helyes irányba terelte, irányította. A *cselőke* tehát az az ütle, bot, amellyel az ökör irányítása, serkentése történik.

S ha ez valóban így van, akkor esetleg a szó eredete is kibogozható. A *cselőke* ugyanis összetett szó lehet, mégpedig a *cselő* terelősóból — mely

maga is a *csa* ~ *csá* állatterelő szó módosult alakjából, és az *elé* (~ *elő*) határozószóból magyarázható, (TESz. I, 494.) — és a *-ke* névszóképzőből alakult. A terelőszóból többszörösen összetett főnév tehát elsődlegesen az állatterelésre szolgáló botot jelölhette, főleg azt, amit szántás alkalmával az ökörvezetőnek kellett használnia. Ezentúl, tágabb értelemben jelölhetett minden olyan botot, ütletet, amellyel verekedéskor egymást is csépelhették a magukról megfelekezett, feldühödött emberek. Mindenesetre azt jellemzőnek tarthatjuk, hogy a lappai pusztán kívül, a széplakiaknak a csehiakkal való összeverekedése is — ahol ugyancsak említésre került a cselőke, mint ütleg —, szántás közben történt.

Egyébként a szó *celőke* változata a terelő- és serkentő szavak gazdag változataiból ugyancsak magyarázható.

TAKÁCS LAJOS

Cselőke 'Stab, Schlagstock'

von LAJOS TAKÁCS

Das ung. Wort *cselőke* (*celőke*) kommt in Texten des 18. Jhdts öfters vor, am häufigsten in der Gestalt *cselőke* und mit der Bedeutung 'Stab, Schlagstock'. Aus den Quellen geht hervor, daß dieser Stock nicht so sehr zum Schlagen (bei einer Rauferei), sondern zum Antreiben, zum Lenken der Ochsen während dem Pflügen verwendet wurde: dieser Stock war das charakteristische Werkzeug des Helfers beim Pflügen. So kann die Entstehung dieses Wortes auch mit der Funktion des Gegenstandes den es bezeichnet in Zusammenhang gebracht werden: das Wort ist eine Ableitung aus den Tiertreibwörtern *csá* (hü!) + *elő* (vorwärts!) und dem Nomenbildungssuffix *-ke*. Die spezielle Bedeutung 'Stock zum Antreiben der Tiere' wurde mit der Zeit mit der Bedeutung 'Schlagstock, Stock beim Raufen' erweitert.